

3.

SJEĆANJE NA GLINSKE ŽRTVE IZ 1941. U RAZDOBLJU 1980. – 1989.

Vladimir Filipović

UDK: 177.8(497.5)“198”:341.34-058.65“1941“

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► U članku se analiziraju promjene koje se događaju u kulturi sjećanja na glinske žrtve u turbulentnom razdoblju koje počinje smrću Josipa Broza Tita i završava raspisivanjem parlamentarnih izbora u Hrvatskoj 1990. godine. Popuštanjem dotadašnjih okvira kulture sjećanja pojavljuju se inicijative za obilježavanje stradanja glinskih Srba na prikladniji način. U isto vrijeme se slobodnije interpretacije kreću između zahtjeva za dostojanstvenim sjećanjima na žrtve i nacionalističke interpretacije sjećanja koja vodi mitologizaciji i u svrsi je srpske politike u drugoj polovici 1980-ih. U konačnici, nacionalistička interpretacija koja u sebi sadrži i sakralne motive prevladava i zamjenjuje dotadašnju komunističku.

Summary ► The article analyzes the changes that are taking place in the culture of memory on victims in Glin in the turbulent period that began with the death of Josip Broz Tito and ended with the calling of parliamentary elections in Croatia in 1990. By loosening the existing framework of the culture of memory, appeared initiatives to commemorate the suffering of the Glin Serbs in a more appropriate way. At the same time, freer interpretations ranged between demands for dignified memories of victims and nationalist interpretations of memories that lead to mythologizing and for the purpose of Serbian politics in the second half of the 1980s. Ultimately, the nationalist interpretation, which also contains sacral motives, prevails and replaces the previous communist.

Ključne riječi ► Glina, žrtve, kultura sjećanja, smrt Tita, nacionalizam

Key words ► Glin, victims, culture of memory, Tito's death, nationalism

UVOD

Smrću Josipa Broza Tita kao nespornog autoriteta i čvrste karike u stabilnosti socijalističke Jugoslavije nastupilo je novo i neizvjesno razdoblje. Teme o kojima se ranije nije javno govorilo počele su isplivavati na površinu. Među tim temama važno je bilo propitivanje nastanka i karaktera jugoslavenske države, početka, trajanja i rezultata Narodnooslobodilačke borbe,¹ mjesta i uloge poraženih snaga u Drugom svjetskom ratu pa sve do uloge samog Josipa Broza Tita. Iste godine 1980., kada je umro Tito, pojavila se knjiga Vladimira Dedijera *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* koja je uzburkala strasti. U Srbiji se ubrzo počeo pojavljivati niz djela, uglavnom iz područja književnosti koj su ozbiljno uznemirila vladajuću partijsku elitu. Bilo je očito da stroga partijska kontrola onoga o čemu će se javno govoriti više nije moguća.² Glavni je problem pri tome bio što su motivi za nove teme i preispitivanja bili u manjoj mjeri slobodarsko-liberalnog karaktera, a znatno više nacionalističkog – onoga što je u Titovoj Jugoslaviji bilo suzbijano, često i primjenom vrlo represivnih mjera. Istovremeno, partijsko rukovodstvo Hrvatske željelo je pokazati kako u Hrvatskoj takvih „skretanja“ nema pri čemu su uglavnom imali potporu intelektualaca.³

Među književnim uradcima koji su provocirali vladajuću elitu nalazila su se i djela koja su obrađivala tematiku stradanja Srba u Hrvatskoj u vrijeme Drugog svjetskog rata. Daleko od toga da se u ranijem razdoblju nije o tome govorilo, ali se govorilo na način koji je određivala vladajuća partija. Stradavali su *svi naši narodi* od strane okupatora i *njegovih domaćih pomagača*, kakvih je bilo među *svim narodima*. U novim interpretacijama (npr. u drami *Golubnjača* Jovana Radulovića, mladog srpskog pisca rodom iz Kninske krajine)⁴ stradavaju *Srbi* kao narod i to na posebno brutalan način od ustaša – *Hrvata*. Općenito je oživljen interes za strada-

nje Srba u vrijeme NDH i ugrožena dotadašnja konstrukcija vladajućih o bratstvu i jedinstvu te zajedničkoj borbi Hrvata i Srba protiv okupatora.

Takav kontekst događaja u Jugoslaviji morao se odraziti i na Glinu u kojoj je Drugi svjetski rat ostao središnje mjesto pamćenja i traume. Ustaški zločini nad srpskim stanovništvom Gline i Vrginmosta 1941. bili su neizostavan dio lokalnog sjećanja na rat. Spomen-dom, izgrađen na mjestu nekadašnje pravoslavne crkve Rođenja Presvete Bogorodice, trebao je predstavljati mjesto sjećanja na žrtve, ali je od samog svog otvorenja 1969. nosio određene kontroverze. Već osamdesetih godina nametnulo se i postalo aktualno pitanje je li postojeći Spomen-dom najbolje rješenje za sjećanje na žrtve iz 1941. Bilo je zahtjeva i za novim rješenjima.

GLINA U RAZDOBLJU 1980. – 1989.

Glina i glinski kraj na početku posljednjeg desetljeća višenacionalne jugoslavenske države i socijalističkog poretka ušli su s problemim tipičnim za većinu manjih mjesta u SR Hrvatskoj, koja su spadala u slabije razvijena područja. U rječniku vladajuće Partije govorilo se o „još uvijek nerazvijenom području“ što je jasno sugeriralo da je nerazvijenost privremena i da to neće unedogled tako biti, pri čemu je uloga Saveza komunista nezamjenjiva kao nositelja društvene modernizacije i gospodarskog razvoja. Vladajući komunisti su i u Glini upravljali svim područjima života, ali je njihov autoritet, nakon Titove smrti, bio narušen. Broj članova Partije, posebno mladih i obrazovanih ljudi rapidno je opadao.⁵ Lokalna vlast primjećivala je kako „povjerenje omladine“ u Savez komunista opada i isticala kako se mora raditi da se to izmijeni.⁶

Komunistička vlast u glinskom kraju osamdesetih je godina još uvijek slijedila „čvrst put“ i nije dopuštala slobodnije interpretacije članstva u SK, kakvih je slučajeva bilo u drugim dijelovima Jugoslavije. Tako je npr. Predsjedništvo Općinskog komiteta SKH Glina 1984. iz svojeg članstva isključilo 7 članova, a dvojica su dobili posljednje opomene. Među isključenima je bilo i Srba i Hrvata, a razlog je bio sudjelovanje na vjerskim manifestacijama, i to u ulozi svjedoka na vjenčanju ili krštenju. Napomenuto je da „pripadnost SK ne dopušta bilo kakav oblik religioznog vjerovanja ili ponašanja“.⁷

Lokalno gospodarstvo patilo je od problema tipičnih za socijalističku privredu u kriznim osamdesetim godinama. Postojao je veliki „nesklad između proizvodnje i

potrošnje“.⁸ Lokalne radne organizacije suočavale su se sa slabom produktivnošću i visokim troškovima. Tako je npr. Pamučna predionica isticana kao primjer produktivnosti i „visoke društvene samosvijesti radnica“,⁹ a bila je jedan od republičkih rekordera po broju bolovanja. Lokalni su partijski dužnosnici postavljali pitanja jesu li stvarno u pitanju bolovanja, ili nešto drugo, pogotovo jer su bolovanja bila najčešća u sezoni poljoprivrednih radova.¹⁰ Pamučna predionica bila je najveća tvornica u Glini koja je ostvarivala značajan dio dohotka općine (npr. 42 % 1983.¹¹ ili 59 % 1988.) i zapošljavala oko 1500 ljudi.¹² Najveći dobitak za glinsku ekonomiju osamdesetih godina bila je izgradnja Plivine tvornice dječje hrane 1989. godine,¹³ a općinske su vlasti, u kojima su se isticali novi, mlađi kadrovi, izlaz iz krize pokušavale pronaći u proizvodnji zdrave hrane i ekološkim programima.¹⁴

Prema popisu stanovništva iz 1981. u gradu Glina živjelo je 5 790 stanovnika, a u općini 25 079 stanovnika. Većinski narod u gradu bili su Srbi s udjelom od 60,98 %. Hrvati su činili 21,79 % stanovništva. Godine 1981., ne samo u Glini već u cijeloj tadašnjoj SR Hrvatskoj značajan broj ljudi izjasnio se kao Jugoslaveni. U Glini se 1981. radilo o 870 ljudi (15,02 %).¹⁵ Broj Jugoslavena značajno je opao na idućem popisu 1991. (362 ili 5,22 %) iako se stanovništvo grada uvelo za više od 1000 stanovnika.¹⁶ Uspoređujući nacionalni sastav stanovništva 1981. i 1991. vidljivo je da je broj Hrvata ostao stabilan i u skladu s rastom gradskog stanovništva, dok je broj Srba značajno povećan na račun Jugoslavena. Očito je izjasniti se kao Jugoslaven 1981. znatnom broju glinskih Srba bilo sasvim prihvatljivo, dok je posljednje desetljeće zajedničke države tako nešto učinilo znatno manje privlačnim.

Utjecajna organizacija, posebno kad su u pitanju obilježavanja spomena na ratne žrtve i gradnja spomenika NOB-u, bio je lokalni Savez boraca Narodno-oslobodilačkog rata (SUBNOR). Radilo se za gradić poput Gline o relativno velikoj organizaciji (1983. bilo je 340 članova), s mnogo istaknutih prvoboraca. U opisu djelatnosti SUBNOR-a bilo je „njegovanje tradicije NOR-a“,¹⁷ tako da je organizacija bila vrlo aktivna u obilježavanju događaja iz Drugog svjetskog rata. Međutim, SUBNOR je prije svega bio usretodočen na žrtve koje su podnijeli borci-komunisti, a manje na žrtve koje je podnijelo stanovništvo. Ono je spominjano tek kao „žrtva fašističkog terora“ koja se isticala da bi se ukazalo na surovost okupatora i opravdanost podizanja ustanka i vođenja

NOB-a, pod vodstvom Komunističke partije. SUBNOR je preuzeo ulogu svojevrsnog „čuvara revolucije“ i u skladu s partijskom politikom strogo je osuđivao sve „nacionalizme“, a posebno domaće „pomagače okupatora“ i njihove eventualne zagovarače i nasljednike.¹⁸

Čovjek koji je u mnogome krojio konce politike u glinskom kraju bio je komunistički političar Milutin Baltić, rodom iz sela Selište kod Gline, prvoborac, narodni heroj, koji je i sam proživio obiteljsku tragediju u Drugom svjetskom ratu. U nizu važnih funkcija koje je obnašao ističu se funkcija dugogodišnjeg predsjednika republičkog Sindikata, te položaj sekretara Predsjedništva CK SKH te člana Predsjedništva SR Hrvatske i njegova predsjednika u jednogodišnjem mandatu 1983. – 1984. Baltić je pripadao tzv. „tvrdoj struji“ unutar SKH¹⁹ i, nema dvojbe, strogo slijedio partijsku politiku „bratstva i jedinstva“ pod nadzorom SK. Glinski kraj je preko Baltića itekako imao čovjeka u vrhu republičke vlasti koji je poznao probleme lokalnog kraja. Sam Baltić je u Glini bio vrlo čest gost, posebno prilikom obilježavanja različitih obljetnica NOB-a te u lokalnim poduzećima.²⁰ Inače, Glinjani su mu često prigovarali da ne čini dovoljno za svoj kraj!

KULTURA SJEĆANJA U PRVOJ POLOVINI OSAMDESETIH GODINA

Spomen-dom se u međuvremenu ustalio kao mjesto od društvenog značenja, važno za javni i kulturni život Gline. Ispraćaj na radne akcije i svečani dočeci brigadira zbivali su se ispred Spomen-doma.²¹ Tu su održavane i konferencije Općinske organizacije SK.²² U Spomen-domu održavale su se svečanosti npr. prilikom proslave oslobođenja grada, 11. siječnja. Jednom je u takvoj prigodi nastupio ansambl Lado, izvodeći pjesme i plesove naroda Hrvatske.²³ Manifestacije od posebne važnosti za socijalističku Jugoslaviju često su simbolički bile povezane sa Spomen-domom. Npr. za vrijeme štafete mladosti koja se i nakon Titove smrti organizirala povodom njegova rođendana, ispred Spomen-doma podizana je socijalističkim simbolima okićena pozornica gdje su svečano dočekivani sudionici. Takvi politički i društveni događaji bili su masovno posjećeni i slavljani.²⁴

Uz službeni dio koji je bio usko vezan za politički i javni život, pod vodstvom i čvrstom kontrolom vladajućeg SK, Spomen-dom je imao i određenu praktičnu funkciju kulturnog ili zabavnog karaktera. Naime, u prostorijama Spomen-doma bilo je kino i dvorana u ko-

joj se moglo plesati i pjevati. Tu su se održavale i izložbe slikara amatera, izložba ručnih radova za Dan žena, smotre kazališnih amatera, održavane su kazališne predstave, kao npr. popularne „Stilske vježbe“, a nastupali su i jazz glazbenici.²⁵

Komemoracija žrtvama glinskih pokolja iz 1941. odvijala se kod kosturnice na pravoslavnom groblju, uz svečani službeni protokol. Često su prisustvovali radnici pojedinih radnih organizacija ili organizacije omladine i partijskih organizacija. Govore bi u pravilu držali predsjednik Skupštine općine i predsjednik Općinskog odbora SUBNOR-a, koji su naglašavali važnost tekovina NOR-a, među kojima su uvijek posebno isticali bratstvo i jedinstvo. Npr. na komemoraciji 1985. sekretar OK SKH Glina Milivoj Vojnović govorio je kako je „fašistički teror predstavljao svojevrsni danak u krvi ali nije mogao skršiti otpor fašizmu“. Upravo taj otpor „predstavljala čvrsti bedem bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti“.²⁶ Ponekad bi priliku da govori dobio netko od rodbine ubijenih, ali su i njihovi govori morali biti unutar politički prihvatljivih okvira. Nastupali su dječji zborovi iz lokalnih škola s prigodnim programom.²⁷

Dnevnopolitičke teme nisu bile rijetkost prilikom komemoriranja na groblju. Npr. 1985. prozvan je kardinal Franjo Kuharić jer se za vrijeme jednog posjeta Vatikanu grupe mladih, koje je Kuharić predvodio, zavijorila hrvatska zastava s „ustaškim“ grbom, jer „ta zastava priziva duh vampira i noć noževa“.²⁸ Iduće 1986. predsjednik Skupštine općine Vrginmost Đorđe Ratković osvrnuo se na suđenje Andriji Artukoviću ističući kako ni „takvi krvnici nisu mogli zaplašiti narode ovih krajeva u zajedničkoj borbi za slobodu“.²⁹ Broj žrtava ubijenih u pravoslavnoj crkvi krajem srpnja i početkom kolovoza 1941., koji se isticao na službenim komemoracijama, nerijetko je varirao. Češće se govorilo o 1200 žrtava, ali ponekad se pri komemoracijama na pravoslavnom groblju govorilo i o 2000 žrtava iz glinske crkve, broj koji je bio bliži ukupnoj brojci stradalih u gradu Glini tijekom Drugoga svjetskog rata.³⁰

Dakle, sjećanje na žrtve iz 1941. odvijalo se na groblju, a Spomen-dom koji se nalazio na mjestu na kojemu je bila crkva, u kojoj se prema svjedočenjima dogodio strašni zločin, u osnovi je imao malo toga sa sjećanjem i komemoriranjem. Npr. 1984. godine za vrijeme komemoracije na groblju, u Spomen-domu održavala se izložba cvijeća i natjecanje u sastavljanju cvjetnih aranžmana.³¹

Nema jasnih potvrda o tome kako je stanovništvo glinskoga kraja gledalo na Spomen-dom. Međutim, općenito je svijest o potrebi dostojanstvenog sjećanja na žrtve bila slaba, a artikulacija sjećanja prepuštena je vlastima i bez njih nije bila moguća. Dobar dio glinskih Srba, a vjerojatno i Hrvata, prihvaćao je, što iz oportunitizma, što iz uvjerenja, takav način sjećanja na žrtve, bez mnogo pitanja da li je to najprimjerenije. Manji dio građanstva sigurno je kritički razmišljao o navedenim manifestacijama, smatrajući da Spomen-dom u tom obliku ne pruža dostojanstveno sjećanje na žrtve pokolja. To se prije svega odnosi na manju skupinu intelektualaca koja je kritički promišljala o takovom načinu sjećanja na žrtve, smatrajući da on i nije najprimjereniji. No, sigurno je postojala i druga skupina, s nacionalističkim motivima, koja je smatrala da se namjerno nedovoljno ističu stradanja Srba.

Oni Hrvati glinskog kraja, koji su baštinili tradiciju poraženih snaga, nisu previše brinuli o obilježavanju nevinih srpskih žrtava. O svojim žrtvama nisu smjeli javno govoriti niti je bilo dopušteno javno ih obilježavati, već se to radilo u strogo privatnim okolnostima, pa vjerojatno nisu bili posebno zainteresirani za obilježavanje srpskih žrtava.

Kao što je već spomenuto, od same izgradnje Spomen-doma u Glini, bilo je glasova koji su držali da Spomen-dom svojim izgledom, organizacijom, te funkcijom, ne zadovoljava onu svoju primarnu funkciju zbog koje je izgrađen – dostojanstveno sjećanje na žrtve ustaških pokolja u Glini 1941. godine. Međutim, za komunističke vlasti koje su dozvolile i financirale njegovu izgradnju, Spomen-dom je itekako ispunjavao svoju funkciju. On je predstavljao mjesto koje je simboliziralo život u socijalističkom društvu s vodećom ulogom komunista. Stradanje Srba tamo je interpretirano na način koji je to određivao SK, kao i cijeli Drugi svjetski rat. Spomen-dom nalazio se na mjestu Srpske pravoslavne crkve, simbolički je zamjenio tu instituciju „kontrarevolucije“ i „nazadnjaštva“.

U okolnostima otvorenih tema iz Drugog svjetskog rata i interpretacija NOB-a 1982. obnovljena je rasprava o preuređenju Spomen-doma. Imenovan je poseban Odbor za preuređenje Spomen doma sa stručnim savjetom. Stručni je savjet sastavljen od pet uglednih intelektualaca porijeklom iz banijskog i kordunskog kraja. Bili su to: povjesničar mr. sc. Drago Roksandić, asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, mr. akademski kipar Momčilo Krković, autor mnogih spomenika NOB-a,

akademski slikar Dragan Čubrić, dr. sc. Đuro Zatezalo, direktor Historijskog arhiva u Karlovcu i mr. sc. Mile Dakić, direktor Memorijalnog centra Petrova Gora.

Članovi stručnog savjeta Odbora konstatirali su kako u postojećem Spomen-domu nema baš nikakva dostojna memorijala žrtvama pokolja iz 1941. U Spomen-domu se pleše i pjeva i prikazuju filmovi komercijalne produkcije. Iznijeli su ideju o osnivanju Memorijalnog muzeja koji treba biti uređen tako da podsjećanje na počinjeni zločin bude ugrađeno u cjelovitu postavu „kojom će se potvrđivati sve bitne humanističke i revolucionarne vrijednosti“ baštinjene u Glini od „prvih historijskih spomena do suvremenog doba“. Odbor je također predložio uklanjanje Augustinčićeve skulpture „Majka s djetetom“ i njezino premještanje u park ili pred bolnicu, a kao moguće rješenje naveo skulpturu „Lelek glinski“ Momčila Krkovića.³²

Prijedlog je strogo ostao unutar prihvatljivih granica tadašnje politike. Tekstom dominira retorika tipična za socijalističko razdoblje. Što je najvažnije, autori prijedloga i dalje su isticali kako: „okosnica postave trebaju biti rat i socijalistička revolucija i fašistički zločini počinjeni tijekom rata, s posebnim naglaskom na pokolje u crkvi koja se na tom mjestu nalazila... Postava treba potvrditi sve bitne vrijednosti zajedništva glinskih Srba i Hrvata kroz njihovu povijest, potvrđujući na taj način „našu današnju socijalističko-samoupravnu politiku bratstva i jedinstva“. Stalna postava treba biti uređena „na kritičkoj socijalnoj, ekonomskoj i kulturno historijskoj osnovi u smislu Marxovog shvaćanja povijesti“.³³ Dakle, autori prijedloga nipošto nisu izlazili iz okvira socijalističke paradigme, čak štoviše, obnovu Spomen-doma objašnjavali su prije svega potrebnom radi boljitka trenutne politike.

U velikoj je mjeri takva intonacija autora bila potrebna da bi zadržali dobrohotnost tijela SK i da bi uspjeli obnoviti Spomen-dom. Bilo je nemoguće vladajuće partijske dužnosnike uvjeriti u potrebu obnove Spomen-doma ako oni u tome ne vide nešto korisno i za njih. Odbor je tako u želji da kino premjesti na neko drugo mjesto u gradu predložio da se kino dvorana koristi za prikazivanje filmova o razvoju NOP-a, dokumentarnog programa o zločinu u crkvi i motivima iz revolucije, kao i za program „angažiranog filma“. S obzirom na interes mladih (koji su bili najčešća publika u kinu), takva vrsta programa u kinu zapravo bi značila kraj masovne i komercijalne funkcije postojeće kino dvorane,³⁴ što je za dostojnije sjećanje na žrtve bilo nužno.

Glina se u žarištu pozornosti našla i povodom obilježavanja 700. godina postojanja grada godine 1984. kada je pripremljen znanstveni skup „Glina 1244-1944-1984.“³⁵ Organizaciju skupa financirala je i kontrolirala Skupština općine a SUBNOR osigurao sudjelovanje učesnika NOB-a.³⁶ Tako su uz velik broj povjesničara priznatih na nacionalnoj razini izlaganja imali i komunistički političari iz stare garde Milutin Baltić i Jakov Blažević.³⁷ Zahvaljujući sudjelovanju renomiranih povjesničara, glinski kraj dobio je vrijedno dijelo o vlastitoj povijesti (zbornik je izašao 1988. i do danas predstavlja najveći doprinos povijesti glinskog kraja). Lokalni komitet SKH službeno je bio zadovoljan s održanim skupom, a sudionici pohvaljeni jer su bili „lišeni lokalne samodopadnosti“.³⁸ Tako su ugledna imena jugoslavenske historiografije, koja se u Glini okupila u dobrom dijelu zaslugom povjesničara Drage Roksandića, dobila pohvalu od lokalnih glinskih političara koji su očito smatrali sebe pozvanima i stručnima ocjenjivati njihov rad. U spomenutom Zborniku je izašao članak Đure Roksandića, prvoborca i visokog oficira JNA, koji je pokušao cjelovito prikazati ustaške zločine u Glini i okolici. Prvo su dani osnovni podaci o ubojstvu glinskih civila 12/13. svibnja 1941. u Prekopi, zatim likvidacija srpskog i romskog stanovništva s područja općine Bučica. U prikazu zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi autor se ponajprije koristio svjedočenjima Ljubana Jednaka i Hilmije Berberovića te sjećanjima i iskazima glinskih građana.³⁹

OD SPOMEN DOMA DO SPOMEN PODRUČJA

U atmosferi koja je stvorena 1984. Skupština općine Glina složila se s ocjenom kako mjesto stradanja glinskih Srba nije adekvatno obilježeno.⁴⁰ U siječnju je 1985. donijela odluku o osnivanju Muzeja (Spomen-zbirke) unutar Spomen-doma. A cjelokupno mjesto stradanja trebalo je urediti kao Spomen-područje. Odluka je donešena tek nakon što se uključio SUBNOR koji nije mogao dopustiti da tako nešto prođe bez njihova prisustva. Za predsjednika Glavnog odbora Spomen-doma imenovan je narodni heroj, general Stanko Bjelajac, rodom iz Majskih Poljana, pokraj Gline, koji je živio u Beogradu. U teškoj ekonomskoj situaciji novac je trebalo jednim dijelom prikupiti i izvan općine pa su se Općinski odbor SUBNOR-a Glina i Izvršni odbor Spomen-muzeja obratili na oko 1100 adresa po cijeloj Jugoslaviji s molbom za novčanu pomoć. Kao potrebna navodila se cifra

od tadašnjih 10 milijuna dinara i planirano je da se Spomen-muzej otvori na Dan borca 4. srpnja 1985. ili barem do kraja godine, s obzirom da se obilježavala 40. obljetnica pobjede nad fašizmom.⁴¹

U tekstu obraćanja za donaciju stajalo je sljedeće:

... na taj ćete način izraziti dužno poštovanje prema revolucionarnim događajima na tlu Gline, kako bi povijest zaista bila učiteljica života, kako se genocid i sva druga ratna stradanja i patnje ne bi ponovili i kako bi revolucionarne tekovine ostale nepresušno vrelo i inspiracija nadolazećih pokoljenja. Samo tako, zajedničkom akcijom, odužiti ćemo se žrtvama i borcima NOB-a.⁴²

Vidljivo je kako je i dalje u središte pozornosti isticala tematika vezana uz ideološke postulate komunističke vlasti i njihovu interpretaciju povijesnih događaja. U skladu s tim, odlučeno je da će Muzej imati pet tematskih područja: 1. Razvoj radničkog i komunističkog pokreta na glinskom području 1918. - 1945.; 2. Razvoj oružanog ustanka i partizanskih jedinica u Kotaru Glina 1941. - 1945.; 3. Fašistički teror 1941. - 1945.; 4. Razvoj narodne vlasti 1941-1945; i 5. Razvoj omladinskog pokreta i drugih organizacija unutar KP-a 1941. - 1945. Primarni cilj bio je „ostaviti budućim pokoljenjima dokumente o razvoju i uspjehu...“⁴³ Vidljivo je kako se čak četiri od pet tematskih područja odnosilo na teme vezane uz NOB i KP, a tek jedno na žrtve kao dio fašističkog terora. Ipak, s obzirom na dotadašnje stanje to se moglo shvatiti kao pomak.

Međutim, radovi na preuređenju Spomen-doma i uređenju Muzeja nisu ni približno tekli tempom kako je zamišljeno. Od spominjanih 10 milijuna dinara do kraja 1985. prikupljeno je tek 2 milijuna. Broj donatora iz cijele Jugoslavije bio je velik, radilo se o više desetaka organizacija iz svih jugoslavenskih republika i manjeg broja privatnih osoba, ali su iznosi donacija bili relativno mali. Većinu novca osigurala je Općina Glina, SIZ kulture Glina, Pamučna predionica i SUBNOR.⁴⁴

Do kraja 1985. godine prikupljeni su uglavnom svi muzejski eksponati i izloženi tijekom 1986., a ispred Spomen-doma uklonjen je Augustinčićev kip za koji je i službena politika ocijenila da nije najadekvatnije rješenje zbog elemenata hrvatske narodne nošnje.⁴⁵ Iako je bilo planirano, s muzejskim predmetima nisu izloženi popisi žrtava. U početnom muzejskome postavu/i dominirale su teme koje su prikazivale glinski kraj „kao rasadište naprednih ideja“, o aktivnostima komunista u

Glini tijekom Kraljevine Jugoslavije, štrajku seljaka 1936. i osnivanju prvih ćelija KP,⁴⁶ tako da se zagovornicima dostojnijeg obilježavanja mjesta stradanja moglo činiti kako će vlast ponovno i ovu inicijativu usmjeriti kako im to odgovara.⁴⁷

Članovi Glavnog i Izvršnog odbora Spomen-muzeja nisu se strogo držali postavljenog zadatka – „da organiziraju i vode sve poslove oko dovršenja Muzeja“ – nego su pristupili značajnim izmjenama i na otvorenom prostoru,⁴⁸ nastojeći barem tako nešto učiniti prema svojem nahođenju. Radi toga došlo je do spora s komisijom Sabora SR Hrvatske koja je kritizirala idejna rješenja koja su predlagali kipari Momčilo Krković i Mirjana Jurišić, slikar Dragan Čubrić i arhitekt Ivan Rosić. Kao osoba koja je najviše opstruirala preuređenje Spomen-doma viđen je Milutin Baltić, koji je navodno jednom prigodom rekao kako će „otići u Glini i sve ih razjuriti.“⁴⁹ Može se pretpostaviti da je Baltić sumnjao kako iza inicijative za preuređenje Spomen-doma stoji srpski nacionalizam i iste one nacionalističke snage kakve su u Srbiji postajale sve jače, a kakvih je Baltić ostao dosljedni protivnik.

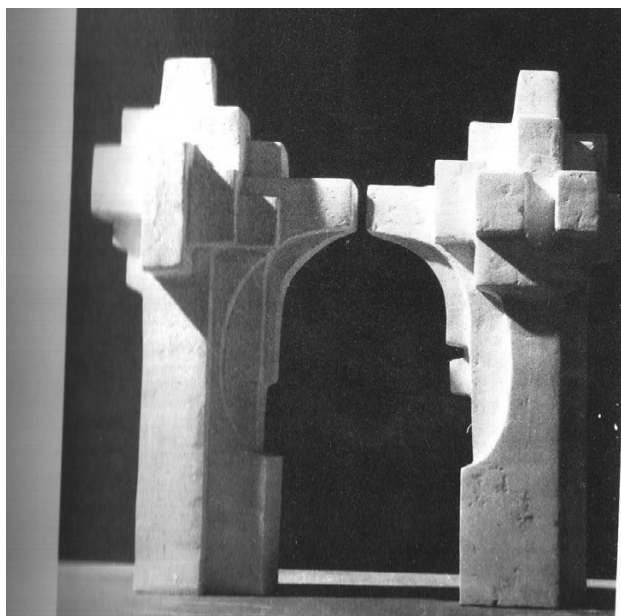
Među stanovnicima Gline bilo je mišljenja da ne bi trebalo preuređivati Spomen-dom. Isticano je kako je nerazumno trošiti znatan novac s obzirom na postojeću ekonomsku situaciju u zemlji i da bi u tome slučaju bio onemogućen daljnji rad kino dvorane. Spominjano je kako bi nezgodno bilo imati kino uz koji stoji spisak žrtava, a da istovremeno Glina ne može ostati bez kina. Inicijatori projekta smatrali su da iza svega stoji Baltić.⁵⁰

Idejni projekt spomen-obilježja koji su osmislili Čubrić i Krković prihvaćen je krajem 1985. i predstavljen javnosti.⁵¹ Prema autorima projekta, republičke su vlasti opstruirale projekt, posebno u onome dijelu koji su autori, uz sjećanje na žrtve, najviše željeli naglasiti – nacionalnu dimenziju zločina!

Usvojeni idejni projekt trebao je vizualno dočarati što se dogodilo nakon dovođenja ljudi u glinsku crkvu. Kipar Momčilo Krković isticao je: „Došli smo do jednog čistog sakralnog rešenja, humaniziranog kompleksa – nekropole što je izrazilo esenciju univerzalnog, srećno nađenog odnosa oblika i formata, neutralnim formama koje bez agresivnosti rečito govore o poslasticama nasilja i zla.“⁵² Rješenje je prostorno pratilo tlocrt nekadašnje crkve. Na određenoj udaljenosti od ulice postavljena je skulptura „Dveri“, koja je asocijala ulaz u crkvu. Krković je skulpturu objasnio:

Svojim izraženim vertikalizmom, svojom usmerenošću (težnja ka zbližavanju), svojom arhitekturnom građom sa dovoljno jasnim asocijacijama na figurativnost, dakle, svim tim sadržajima, likovnim i misaonim, skulptura „Dveri“ poprma oblike simbola uz to što je i stvarni objekat, ostatak dveri jednog nepostojećeg hrama, mesto sećanja, poništavanje zaborava. „Dveri“ svojim dostojanstvenim rastom postaju prolaz iz spoljnog svakodnevnog sveta u unutrašnji svet memorijala, prolaz osećajni, misaoni i stvarni.⁵³

Krković je tumačenjem svoje skulpture jasno oslikao ono što i jest cilj svakog spomen-obilježja: ovjekovječiti mjesto sjećanja i poništiti zaborav!⁵⁴ Nakon ulaska kroz Dveri predviđeno je postavljenje dva „zida narikača“. U nišama ovih zidova kao na grudima narikača trebalo je postaviti oko dvadeset kvadratnih metara brončanih ploča sa reljefnim slovima i imenima 1567 žrtava zločina u glinskoj crkvi, brojke kojom su baratali kreatori idejnog rešenja. Nakon toga, kroz centralni dio kompleksa trebala je biti postavljena crna granitna staza, „staza tuge“, koja u svom toku polazi od ulice pa sve do kraja ulaznog hola zgrade Spomen-doma. Završni dio memorijalne kompozicije smješten je u centralni hodnik Spomen-doma. Dva bočna zida kao i centralni apsidni trebali su biti oslikani scenama inspiriranim događajima slikara Dragana Čubrića. Lijeva zidna površina trebala je sadržavati masovnu scenu ljudi dovede-

Sl. 1. Maketa Centralnog dijela spomen-obilježja u Glini Momčila Krkovića „Dveri“ (1985.), u: Glini – Glinski kraj kroz stoljeća, str. 528.

nih na pokrst a na drugoj strani bi bila slika sa prizorima njihovog tragičnog okončanja. Na frontalnom apsidnom zidu nalazila bi se likovna kompozicija sa prikazom porušene crkve i stihovima Jure Kaštelana: „Mi znamo kako rana peče i kako boli nož. Istina je naša krvlju zapisana“, kao i dvije bronzane ploče sa tekstom izjava Hilmije Berberovića i Ljubana Jednaka.⁵⁵

Već na prvi pogled vidljivo je kako je usvojeni idejni projekt bio radikalno drugačiji od svega što je obilježavalo dotadašnju kulturu sjećanja na događaje iz 1941. Skulptura „Dveri“ kao i rješenje koje prati tlocrt nekadašnje crkve dali su mjestu jasan „sakralni“ karakter kako ga je opisao Krković dok je raniji Spomen-dom našao svoje mjesto baš kao suprotnost crkvi, novo Spomen-područje trebalo je jasno dati do znanja da je tu nekada bila crkva i kako je tlo „posvećeno“. „Zidovi narikača“ bili su motiv iz tipično pravoslavne tradicije čime je mjestu dana nacionalna dimenzija, dok je Savez komunista inzistirao na terminima koji su često zaobilazili nacionalnu pripadnost žrtava i isticali „žrtve fašističkog terora“. Konačno, predviđeni likovni uratci Dragana Čubrića trebali su slikovito dočarati što se dogodilo i tako „ovjekovječiti“ motive klanja – masovnog ubojstva nožem. Vjerski i nacionalni motivi dominirali su usvojenim idejnim projektom, a nigdje nije bilo „revolucije“, „narodnooslobodilačke borbe“ i „bratstva i jedinstva“.

DOGAĐAJI POSLIJE 1986. GODINE

U drugoj polovini osamdesetih godina višenacionalna jugoslavenska zajednica zapadala je u sve dublju krizu. Ekonomska kriza bila je sve snažnija, ali ono što je bilo najopasnije po državu kao što je Jugoslavija bilo je pogoršanje međunacionalnih odnosa. Glasovi koji su u prvoj polovici osamdesetih bili relativno tihi, počeli su bivati sve glasniji i ispadalo je da su svi jugoslavenski narodi povrijeđeni životom u višenacionalnoj državi.⁵⁶ Posebno je odjeknuo Memorandum SANU iz rujna 1986. kojime je dominirala teza da su Srbi kao narod i Srbija kao republika posebno oštećeni svojim ustavnim i političkim položajem u Jugoslaviji. Memorandum se posebno osvrnuo na položaj Srba u Hrvatskoj koji je ocjenio najgorim od razdoblja NDH. Nacionalističko raspoloženje među Srbima i u Srbiji raslo je kako se na vlast uspinjao Slobodan Milošević od 1986. godine.

U Hrvatskoj je za razliku od Srbije, isprva sličnih glasova bilo znatno manje. Traume iz vremena NDH oživio

je „slučaj Artuković“ kada je bivši ministar unutarnjih poslova NDH Andrija Artuković izručen Jugoslaviji 1986. i osuđen na smrt, ali je umro prije izvršenja presude. Partijsko vodstvo Hrvatske inzistiralo je na receptu „bratstva i jedinstva“, izrazima podrške „avnojevske Jugoslaviji“ i upozoravanju kako su „svi nacionalizmi jednako štetni i opasni“.⁵⁷ U krajevima sa srpskom većinom u Hrvatskoj je sve do 1989. bilo uglavnom mirno, najviše radi autoriteta SK koji je i dalje na svoj način upravljao nacionalnim pitanjem.

Srpska pravoslavna crkva, nakon Drugog svjetskog rata u kojem je teško stradala, bila je marginalizirana i osiromašena. U novim okolnostima od 1984. počela je oživljavati, a potpuno je rehabilitirana od 1987. pod vlašću Slobodana Miloševića.⁵⁸ Masovno su se obnavljali zapušteni hramovi i SPC se vratila u neke prostore javnoga života koji su joj je ranije bili nedostupni. Crkva je u većini podupirala nacionalističke koncepcije oko SANU i politiku novog srpskog rukovodstva, kao i oživljavanje sjećanja i obilježavanja povijesnih događaja i ličnost pa tako i traumatičnih događaja iz razdoblja NDH. Iz crkvenih krugova u javni život sve su više ulazile izrazito nacionalističke interpretacije.⁵⁹ Pojedini glasovi unutar SPC skloni ekumenizmu i kršćanskim dimenzijama sjećanja ostali su izvan glavnih tokova.⁶⁰

U Glinu su promjene koje su se događale na europskoj i jugoslavenskoj političkoj sceni dolazile sa zakašnjenjem, ali vrijeme će pokazati, sa strašnim posljedicama. Tijekom 1987. radovi na Spomen-području napredovali su sporo. Republičke vlasti i dalje su imale određene sumnje prema „Idejnom projektu“. Predviđeno je da do 1991., na 50-u obljetnicu zločina bude završen vanjski postav Spomen-područja, a da se nakon toga pristupi uređenju unutarnjeg prostora. Novac prikupljen od donacija potrošen je na uređenje postava muzeja tako da je uređenje eksterijera zahtjevalo novu financijsku konstrukciju. Republički SIZ za kulturu trebao je osigurati 40 % sredstava, a Sabor SRH 30 %. Ostatak su trebale osigurati zajednice općina Sisak i Karlovac, a dio sredstava ponovo bi se prikupio kroz dobrovoljne priloge.⁶¹

Važno je da je plan o prvotnih pet postava pretvoren u četiri pri čemu su smanjeni postavi koji su slavili komunističku ideologiju, partiju, vlasti i revoluciju. Neka da zamišljen kao samo jedan postav „žrtve fašističkog terora“ sada je trebao postati središnji postav „ustaški teror s posebnim naglaskom na pokolju glinske pravoslavne crkve koja je stajala na mjestu Spomen-doma“.⁶²

Dakle, dok u prvotnom planu nije jasno spominjana crkva, sada je to bilo istaknuto, a prilično neutralan pojam „fašista“ sada su jasno zamijenjivale „ustaše“.

Važna zamjerka je bila da iz ranijeg natpisa na mramornoj ploči nije bilo vidljivo da su žrtve Srbi, a izvršitelji ustaše – Hrvati. Terminom „fašisti“ i „domaći pomagači okupatora“ odgovornost hrvatskih ustaša je prebačena i na druge ili barem nije jasno istaknuto da su počinitelji bili Hrvati.⁶³ Takve zamjerke ranijem obilježavanju na tragu su Memoranduma SANU i idejama kako su Srbi najveće žrtve socijalističke Jugoslavije i kako je njihovo iznadprosječno stradanje zanemareno te kako je došlo vrijeme da se to izmijeni.

U kolovozu 1989. općinski odbori SUBNOR-a Vrginmosta i Gline, utvrdili su sljedeći tekst koji su uklesali kod Spomen-doma:

Srpski pravoslavnu crkvu Rođenje Bogorodice u Glini, koja je ovdje izgrađena i posvećena 1826. godine, ustaše pretvorile u krvavo stratište srpskog naroda, u vremenu od 29. srpnja do 3. kolovoza 1941. godine. Ilindansku pjesmu i molitvu zamijeniše udarci noža, krikovi strave i užasa. U ovom genocidnom zločinu, nepoznatom u povijesti civilizacije, izvršenom na svetištu, usmrćeno je 1564 muškarca s područja Korduna, Banije i Bosanske Krajine. Htjeli su pred ikonama, križem i oltarom zatrti život, kulturu, duh i vjeru naroda. Krv je milila preko crkvenog praga, da negdje u dubinama zemlje okuje i sprži pritajeno sjeme zločinaca.⁶⁴

Citirani tekst ilustrira put kojim se kultura sjećanja kretala. Dok se isprva crkva nije ni spominjala, sada je navedeno njeno potpuno ime kao i godina gradnje. Pokazivalo se kako povijest srpskog naroda Banije ne počinje s KPJ već ima ishodište i ranije, a konstanta mu je upravo crkva. U tekstu se koriste religijski motivi i jasno se daje do znanja da su stradali Srbi. Tekst su utvrdila dva odbora SUBNOR-a, koji su sebe donedavno isticali kao „čuvare tekovina revolucije“, bedemima „bratstva i jedinstva“, a religiju i crkvu karakterizirali kao „opijum za narod“. Ovom je prilikom isti taj odbor SUBNOR-a za dan pokolja koristio naziv „Ilindan“, dan sv. Ilije u pravoslavnom kalendaru te „motive svetišta, ikona, križa i oltara“. Te promjene ukazale su na složenije promjene u društvenoj svijesti ovdašnjeg srpskog stanovništva i upućivale na novi smjer lokalne politike.

Do 1990. godine bio je završen jedan dio eksterijera: izgrađen je amfiteatralni trg popločan granitnim ploča-

ma i završene skulpture „Dveri“ i „zidovi narikača“ u čije je niše trebalo postaviti više od osamdeset brončanih ploča sa imenima žrtava. Broj žrtava bio je naveden prilično proizvoljno, a i lokalni odbori SUBNOR-a nisu točno utvrdili popis žrtava pa se na preliminarnom popisu našlo i onih koji nisu bili ubijeni u crkvi kao i nekih čija su imena izostavljena.⁶⁵ S obzirom na razvoj događaja i nacionalno-mobilizacijsku funkciju koju je imalo ponovno iskapanje srpskih žrtava Drugog svjetskog rata, opravdano je pitanje koliko je to tvorcima idejnog projekta uopće bilo važno.

Prvi višestranački izbori donijeli su radikalno novu političku konstelaciju snaga. Novi saziv Sabora RH 1990. prestao je financirati daljnju izgradnju Spomen-područja i neko je vrijeme bilo neizvjesno što će biti s projektom dok nastavak financiranja i izgradnje nije najavila novostvorena paradržava Republika Srpska Krajina i time sjećanje na žrtve zločina, koje su ionako u svemu bile najmanje važne, ulazi u jedno novo razdoblje.

ZAKLJUČAK

Kultura sjećanja na žrtve ustaških zločina u Glini 1941. osamdesetih je godina prošla put identičan onome koji je prošla i socijalistička Jugoslavija i njezini narodi. Od izražavanja bezrezervne vjere i nasljeđa Titova puta 1980. do potpunog kraha istog tog puta 1990. Prvotno izgrađen Spomen-dom iz 1969. u novim okolnostima nakon 1980. i odsustva glavnog autoriteta, u atmosferi novog propitivanja istina i mitova, turbulentnih događanja na kulturnoj i političkoj sceni Srbije (rasprava o ustavnim promjenama; Memorandum SANU; uspon Miloševića) više nije ispunjavao potrebe lokalne kulture sjećanja. Dok se komunistička vlast legitimirala stvaranjem boljeg društva i moderniziranjem zemlje, SPC stajala na marginama a glasovi nacionalista bili utišani, Spomen-dom služio je svrsi unutar postojećeg okvira političkih i društvenih donosa. Kako je slabio autoritet Saveza komunista, u pitanju kako preurediti Spomen-dom bilo je sve manje motiva vezanih uz komunističku tradiciju i socijalističke vrijednosti kao što je koncept „bratstva i jedinstva“ Srba i Hrvata, a jačali su, da bi na kraju bili i potpuno prihvaćeni nacionalni i vjerski motivi.

Kao i u zbivanjima na kulturnoj sceni Srbije osamdesetih, bilo je teško razgraničiti kada se radi o građanskim slobodama a kada o nacionalnom šovinizmu.

Glinski Spomen-dom nalazio se u svojevrsnom „troku-tu“: u jednom kutu stajala je Savez komunista i njegovo tumačenje koje je dominiralo sve do sredine osamdesetih godina, u drugome stajala je humanistička inicijativa za prikladnije obilježavanje mjesta stradanja, „ovjekovječenja mjesta“ i „protiv zaborava“, a u trećemu stajala je nacionalistička interpretacija koja je željela istaknuti nacionalnu i vjersku dimenziju događaja te pomoću toga legitimirati nadolazeće koncepte velikosrpske poli-

tike. Komunistička i nacionalistička kultura sjećanja uglavnom su bile suglasne oko onoga što se dogodilo, ali nisu bile suglasne kako se toga sjećati. I jedna i druga kultura sjećanja u osnovi je slabo držala do žrtava već je sjećanjem pokušavala legitimirati postojeće političke odnose i postupke. Humanistička inicijativa bila je, ne samo u ovom slučaju, preslaba da bilo što promijeni. Događaji koji su slijedili na najočitiji su način to potvrdili.

¹ Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb 2003., 341–342.

² *Bela knjiga 1984.: obračun s kulturnom kontrarevolucijom u SFRJ*, prir. Kosta Nikolić i dr., Beograd 2010.

³ D. JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 346.

⁴ *Bela knjiga*, 39–40; Sabrina RAMET, *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije: od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Zagreb 2005., 183.

⁵ „U Partiji još uvijek malo mladih“, *Jedinstvo* (Sisak), 16. 2. 1984.; „O strukturi članstva“, *Jedinstvo*, 19. 4. 1984.

⁶ „Učvrstiti povjerenje u SK“, *Jedinstvo*, 1. 3. 1984.

⁷ Bilten SKH Općine Glina, br. 3, 1984.

⁸ Bilten SKH Općine Glina, br. 2, 1986.

⁹ „Izborna konferencija OO SK Pamučne predionice u Glini“, *Jedinstvo*, 31. 1. 1980.; „Ponos glinske privrede“, *Jedinstvo*, 18. 9. 1986.

¹⁰ „Bolovanja jedu dohodak“, *Jedinstvo*, 9. 2. 1984.

¹¹ Bilten SKH Općine Glina, br. 3, 1984.

¹² Bilten SKH Općine Glina, br. 1, 1988.

¹³ Bilten SKH Općine Glina, br. 2, 1988.

¹⁴ „Razvoj na zdravoj hrani“, *Jedinstvo*, 29. 12. 1987.

¹⁵ Popis stanovništva SR Hrvatske 1981.: <http://www.dzs.hr/>

¹⁶ Popis stanovništva Republike Hrvatske 1991.: <http://www.dzs.hr/>

¹⁷ Bilten SKH Općine Glina, br. 1, 1984.; „Čuvati tekovine revolucije“, *Jedinstvo*, 28. 2. 1985.

¹⁸ Bilten SKH Općine Glina, br. 2, 1984.

¹⁹ D. JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 41.

²⁰ „Kadrovi, Osnova bržeg razvoja“, *Jedinstvo*, 31. 1. 1980.; „Program proslave“, *Jedinstvo*, 19. 7. 1984.

²¹ „Svečani doček brigada“, *Jedinstvo*, 4. 9. 1980.

²² Općinska konferencija SK, *Jedinstvo*, 1. 3. 1984.

²³ „Četrdeset godina slobode“, *Jedinstvo*, 12. 1. 1984.

²⁴ „Doček štafete mladosti“, *Jedinstvo*, 9. 5. 1985.

²⁵ „Mnogo priredbi i akcija“, *Jedinstvo*, 21. 3. 1985.; „Poticaj kazališnim pregaocima“, *Jedinstvo*, 11. 3. 1985.; „Sadržajni 8. Mart“, *Jedinstvo*, 7. 2. 1985.

²⁶ „Bedem bratstva i jedinstva“, *Jedinstvo*, 16. 5. 1985.

²⁷ „Sjećanje na glinske žrtve“, *Jedinstvo*, 19. 5. 1983.; „Sjećanje na nevine žrtve“, *Jedinstvo*, 17. 5. 1984.; „Pošta nevinim žrtvama“, *Jedinstvo*, 18. 5. 1987.

²⁸ „Bedem bratstva i jedinstva“, *Jedinstvo*, 16. 5. 1985.

²⁹ „Nikad zaboravljeni“, *Jedinstvo*, 15. 5. 1986.

³⁰ Dušan KORAC, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1986., 117.

³¹ „Uljepšajmo naš grad“, *Jedinstvo*, 12. 7. 1984.

³² „Idejni projekt za uređenje memorijalnog muzeja“, *Glinski vjesnik*, br. 30–31, lipanj-srpanj 1982.

³³ Isto.

³⁴ „Osmišljenija omladinska aktivnost“, *Jedinstvo*, 14. 2. 1985.

³⁵ *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević, Glina 1988.

³⁶ „Prijavljena 54 saopćenja“, *Jedinstvo*, 19. 7. 1984.

³⁷ „Program proslave“, *Jedinstvo*, 11. 10. 1984.

³⁸ Bilten SKH Glina, br. 3, 1984.

³⁹ D. ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 283–303.

⁴⁰ „Uskoro muzej“, *Jedinstvo*, 7. 3. 1985.

⁴¹ Bilten SKH Glina, br. 3, 1984.

⁴² „Dug povijesti“, *Jedinstvo*, 18. 4. 1985.

⁴³ Bilten SKH Glina, br. 3, 1984.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ „Dug povijesti“, *Jedinstvo*, 18. 4. 1985.

⁴⁶ „Iz muzejske postave“, *Jedinstvo*, 6. 6. 1985.; 11. 7. 1985., 18. 7. 1985.

⁴⁷ „Muzejska građa najprije pred Odbor“, *Jedinstvo*, 30. 1. 1986.

- ⁴⁸ Đuro ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2010., 193.
- ⁴⁹ *Isto*, 194.
- ⁵⁰ *Isto*.
- ⁵¹ „Prihvaćen idejni projekt“, *Jedinstvo*, 12. 12. 1985.
- ⁵² Dragan ČUBRIĆ i Momčilo KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd 2005.
- ⁵³ *Isto*.
- ⁵⁴ Pierre NORA, „Između pamćenja i historije : problematika mjesta“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb 2006.
- ⁵⁵ D. ČUBRIĆ i M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*.
- ⁵⁶ S. RAMET, *Balkanski Babilon*, 21.
- ⁵⁷ „Smrtna kazna A. Artukoviću“, *Jedinstvo*, 15. 5. 1986.
- ⁵⁸ S. Ramet, *Balkanski Babilon*, 124-141.
- ⁵⁹ Saša RADULOVIĆ, „Seku grane na kojima sede“, *Pravoslavlje*, 15. 3. 1988.; S. M. „Sve je jasno“, *Pravoslavlje*, 15. 3. 1989.; Atanasije JEVTIĆ, „Od Kosova do Kosova“, *Pravoslavlje*, 1. 8. 1989.
- ⁶⁰ „Slovo episkopa Simeona“, *Pravoslavlje*, 1. 12. 1988.
- ⁶¹ „Dostojno se odužiti žrtvama zločina“, *Jedinstvo*, 16. 6. 1988.
- ⁶² „Odužiti dug povijesti“, *Jedinstvo*, 5. 2. 1987.
- ⁶³ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 199.
- ⁶⁴ *Isto*.
- ⁶⁵ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 195.